

ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 20-х рр. ХХ ст.

Дане дослідження розглядає різноманітні форми господарської діяльності українських селян в 20-х роках ХХ ст.

Ключові слова: нова економічна політика, селянство, індивідуальне господарство, колективізація, сільське господарство.

20-ті роки ХХ ст. були щедрими щодо становлення нових форм господарювання. Так, на селі виникали абсолютно нові типи об'єднань для обробітку землі: кооперативи, комуни, радгоспи тощо. Держава проводила поступову заохочувальну політику для того, щоб селяни швидше почали втілювати у практику нові форми господарської діяльності. Але державна підтримка ґрунтувалась на чітких класових позиціях. Головним чином підтримку отримували ті форми господарювання, що відповідали ідеологічним вимогам, – колгоспи тощо і найменшу – приватні власники, індивідуальні виробники.

У вирішенні багатопланових проблем розвитку аграрного сектора України не останню роль відіграла сільськогосподарська кооперація. Вона являла собою систему сільськогосподарських кооперативів, об'єднань, створених з метою задоволення економічних потреб членів кооперативу. Сільгоспокооперативи поділялись на два види: виробничі та обслуговуючі. Виробничі кооперативи були створені для спільного виробництва продуктів сільського, рибного та інших видів господарювання з обов'язковою трудовою участю засновників в його діяльності. А обслуговуючі – для здійснення обслуговування переважно членів кооперативу на засадах взаємодопомоги та економічного співробітництва.

М.І.Бухарін виділяв два напрямки сільськогосподарської кооперації. «Передусім розпоршені та роздрібнені, нічим господарськи між собою не пов'язані, селянські подвір'я, – писав він, – все більше і більше будуть об'єднуватись між собою на ґрунті закупівель, продажу і кредиту, співпрацюючи при цьому з господарськими органами пролетарської країни. З другого боку, від загальних продажів, від спільних організацій кредитування селяни будуть потроху переходити до організації своїх малих заводів, підприємств з переробки продуктів харчування» [1, с.174].

Висвітленню значення кооперації для села М.І.Бухарін ще більше присвятив увагу у своєму виступі на XIV конференції РКП(б), де висловив ідею, що у перспективі на селі будуть створені кооперативні колективні господарства бідняцького та середняцького типів, а також кооперативи, засновниками яких будуть і заможні селяни. «Всі ці східці, – вважав він, – будуть вростати в систему наших банків, наших кредитних інститутів, а також в систему наших господарських підприємств взагалі» [2, с.186-187].

Глибоко впевненим у майбутньому кооперації був О.В.Чаянов. «Тільки опираючись на спілку, кооперативну основу суспільного господарства, селянство зможе на своїх полях використовувати всі завоювання аграрної науки і на тому місці, де росте зараз один колос, через деякий час

– виросте два. ...І можна повністю погодитись із думкою передсмертної статті В.І.Леніна про те, що розвиток кооперації багато в чому співпадає з розвитком соціалізму» [3, с.77-78].

Принципово важливими є погляди вченого про те, що селянське господарство кооперує та колективізує ті галузі, в яких збільшена форма виробництва має свої переваги, але залишає в індивідуальному господарстві все те, що краще організовується в дрібних підприємствах. Звідси він робив висновок, що далеко не всі галузі господарства доцільно було б збільшувати, укрупнювати чи взагалі колективізувати. О.В.Чаянов вважав, що кооперація не може існувати окремо від інших форм сільськогосподарського виробництва. Вона є складовою частиною і колективних, і сімейно-індивідуальних форм виробництва, але вона ні в якому разі не повинна бути відокремлена від них [4, с.30-31].

Отакі, прогресивні для того часу, погляди О.В.Чаянова хронологічно відносяться до тих років, коли ще вчені різних напрямків та галузей науки вільно могли висловлювати свої думки як у засобах масової інформації, так і у наукових працях. Й.В.Сталін зарахує О.В.Чаянова до антимарксистів, ворогів народу та радянської влади. Про це Й.В.Сталін відверто висловився у своїй промові на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. Особливу увагу він приділив критиці теорії стійкості індивідуальних дрібноселянських господарств. «Така «стійкість», – підкреслив Й.В.Сталін, – гірше всякої нестійкості» [5, с.150]. Більш того, на даній конференції лідер комуністичної партії більшовиків оголосив О.В.Чаянова та багатьох його прихильників носіями антинаукових теорій.

У І половині 20-х років окреслились різноманітні форми сільськогосподарської кооперації: споживча, сільськогосподарські товариства із спільного обробітку землі та збуту продукції, кредитні товариства, комуні, сільськогосподарські артілі тощо.

Кожна з цих форм сільськогосподарської кооперації мала своєрідну структуру та мету діяльності.

Споживча кооперація мала на меті проводити заготівлю сільськогосподарської та забезпечення селян промисловою продукцією. Первинною ланкою споживчої кооперації були споживчі товариства. Вони об'єднувались у спілки, керівним органом яких була Центроспілка.

Сільськогосподарські товариства були добровільними об'єднаннями селянських господарств, які вносили обраному правлінню пайові внески. Вони створювались для збуту призначеної для продажу продукції, для придбання сільськогосподарського реманенту, худоби, добрив та посівного матеріалу.

Спеціалізовані сільгосптовариства об'єднували селян за галузево-професійним принципом. Машинні товариства створювались для спільної закупівлі та користування сільськогосподарською технікою. Найбільшого поширення набули товариства з виробництва тієї чи іншої харчової продукції.

Сільськогосподарські кредитні товариства мали на меті обслуговувати селянські господарства задля надання їм кредитів для їх виробничих потреб.

Колективні господарства в той час були однією з форм сільськогосподарської кооперації. Вони об'єднували головним чином найбільш бідні селянство. До даної категорії господарств належали товариства спільного обробітку землі (ТсОЗи) та сільськогосподарські артілі.

В середині 20-х років існували також *селянські землеробські товариства*. Специфікою об'єднання селян у подібні товариства було вирішення ними спільними зусиллями єдиних господарчо-економічних питань. Але при цьому кожен жив у своєму обійсті, не об'єднувалась ні земля, ні худоба, ні реманент. Вироблена продукція належала виробникам.

В ТСОЗах землі усуспільнювались та спільно оброблялись. З урожаю виділялась необхідна кількість у посівний фонд, а все інше розподілялось між членами товариства відповідно до вкладеної праці, кількості працюючих, залученого реманенту і т.п. Так само пропорційно розподілялись і гроші від реалізованої продукції. Але при цьому кожна сім'я мешкала у власній садибі та зберігала право власності на худобу, реманент та майно. В ТСОЗи головним чином об'єднувались найбідніші селянські верстви.

Землеробські артіль були видом спільного обробітку землі, в якому реманент, земля та худоба усуспільнювались. Кожен член артілі жив окремою родиною, вів власне домашнє господарство, міг утримувати свиней та велику рогату худобу. У вільний від артільних робіт час, головним чином в зимовий період, артільники мали можливість займатись промислами чи іншими додатковими заробітками. Прибуток розподілявся між членами артілі відповідно до внесених кожним з них майна, реманенту чи праці.

У грудні 1921 р. виник ще один надзвичайно перспективний вид виробничої діяльності – комітети селянської взаємодопомоги, які об'єднували, головним чином, найбідніше селянство у кооперативному русі. Але економічна неспроможність комітетів взаємодопомоги змусила керівництво України їх реорганізувати в січні 1923 р. у селянські товариства взаємодопомоги [6, с.61–62]. З цих пір вони мали вигляд громадських організацій, створених за рішенням загальних зборів, у яких могли перебувати представники всіх економічних верств села – і бідноти, і середняків, і заможних. Їх необхідність пояснювалась ситуацією, що склалася на селі. Значна частина бідноти не мала можливості внести вступні паї в те чи інше кооперативне товариство, щоб за його допомогою підняти власне господарство.

Комітети взаємодопомоги допомогли вступити у кооперацію 1215 господарствам бідняків у Волинському окрузі, придбавши для бідняцьких родин паї для вступу до споживчої, кредитної, сільськогосподарської кооперації [7, с.39].

Очевидним є те, що бідняцькі господарства вклинювались в кооперативний рух через соціально-економічний зиск, а не заради будь-яких ідеологічних і пропагандистських закликів. Селянські господарства, вступивши в кооперацію, отримували пільгові кредити на придбання реманенту, насіння, предметів першої необхідності. Бідняцькі господарства намагались покращити своє економічне становище хоча б до рівня середняцьких господарств. Працювати на землі як індивідуальний селянин-власник, господар – ось, що було головною метою кожного бідного селянина. На той час селянські товариства взаємодопомоги відіграли помітну роль у процесі залучення найбіднішого селянства до більш ефективного, економічного, рентабельного сільськогосподарського виробництва. Багатьом господарствам це дало поштовх до значного покращення матеріальних умов життя,

до входження у різноманітні системи індивідуального обробітку землі, не полишаючи при цьому кооперативні товариства.

Сільськогосподарські кооперативи об'єднувались як за територіальними, так і за виробничими ознаками, або ж за видами діяльності.

В Україні сільськогосподарські кооперативи виникли ще у 1918 р. Бідні та середняцькі господарства організовувались для спільного обробітку землі, збуту, закупівлі продукції, а також у напрямку отримання кредитів. Зможні селяни та представники так званої сільської буржуазії – куркулі, також створювали свої кооперативи, головним чином це були кредитні товариства.

Завдяки непу кооперація стала розвиватись на основі господарчої самостійності. Відповідно до цього вона повинна була приваблювати селян тим, що вони отримували зиск у вигляді вигідного збуту продукції, в отримванні кредитів, у вигляді невисоких цін на потрібну промислову продукцію тощо.

Характерним було те, що з кожним роком зростала питома вага сільськогосподарської кооперації в загальному обігу товарів. В 1925 р. він складав 20%, 1926 р. – 22%, 1927 р. – 37,7%, 1928 р. – 48,6%. Сільськогосподарська кооперація була монополістом у заготівлі цукрових буряків. У 1928 р. кооперативні підприємства збували 34,1% хліба, 50% – картоплі, 58% – яєць, 26,4% – м'яса [8, с.24].

Спеціалізовані виробничі товариства розподілялись так: меліоративні – 591, машинно-тракторні – 307, м'ясо-молочні – 158, бджільницькі – 62, з вирощування цукрових буряків – 46, з вирощування винограду – 38, хмелю – 29, з вирощення та збуту посівного матеріалу – 26, садівничо-городницькі – 22, тютюнові – 2 [8, с.25].

Широкої популярності серед кооперативних об'єднань набирали машинно-тракторні товариства. Головними користувачами у цих товариствах були кооперативні та колективні господарства, що об'єднували селян нижче середнього рівня маєтності, які не мали взагалі або мали в незначній кількості тяглову робочу силу.

Важливою формою кооперативного руху в 20-х роках стали сільськогосподарські товариства та спілки. З березня 1922 р. існувала єдина централізована організація «Сільський господар» (Всеукраїнська спілка сільськогосподарської кредитної та кустарно-промислової кооперації). Низовими ланками об'єднання «Сільський господар» були сільськогосподарські товариства та спілки. В Україні діяли спеціалізовані та універсальні (багатогалузеві) спілки та товариства [6, с.55-56]. До спеціалізованих можна віднести Всеукраїнську спілку тваринницької та молочної кооперації «Добробут», спеціалізовану систему «Укрсільцукор», кооперативний центр птахівництва «Кооптах», а в 1926 р. на основі повітових об'єднань, які спеціалізувались на вирощуванні, переробці та збуту овочів та фруктів було організовано «Плодоспілку». В умовах розвитку сільськогосподарської кооперації відповідно збільшувалась кількість сільськогосподарських артілей та комун.

В середині 20-х років окреслились два підходи у визначенні ролі колгоспів у розвитку сільськогосподарського виробництва. Перший підхід було відображено у низці постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР, в яких на-

голошувалось на тому, що необхідно прискорити темпи колективізації як єдиного шляху розвитку аграрного сектора України. Інший напрямок розвитку колективних господарств відстоювали вчені-аграрники М.Кантор, А.Лозовий [9] та ін. Вони розглядали колективізацію лише як один з проєвів кооперації. Через це вони вважали, що не потрібно занадто прискорювати темпи колективізації і при цьому скорочувати обсяги сільськогосподарської кооперації.

На початку 20-х років колективні господарства не відігравали значної ролі в аграрному секторі України, а також і у виробництві сільськогосподарської продукції. Колгоспи були малочисельні, в їхньому розпорядженні знаходились незначні земельні угіддя. У 1923 р. в Україні нараховувалось 4620 колгоспів, котрі об'єднували 200230 чол. В їхньому користуванні було 354680 дес. землі. В 1925 р. колективних господарств нараховувалось близько шести тисяч, до їх складу входило 300 тис. чол. Вони мали у користуванні 440 тис. дес. землі [10, с.72].

Паралельно з утворенням нових колгоспів відбувався процес ліквідації (з різноманітних причин) вже існуючих. В 1925-1926 рр. було ліквідовано 1076 колективних господарств. Причому більшість з них припинили існування з власної ініціативи. Цей факт говорить про високу соціальну активність селян, а також про спроби пошуку селянами більш ефективних в економічному відношенні методів і форм господарювання. Інші були ліквідовані спеціальними комісіями як штучно створені та неперспективні для аграрного виробництва об'єднання. В більшості це були малоземельні товариства. Колгоспи, які ліквідовувались, скоріше всього, укрупнювались, коли з декількох невеликих господарств утворювалось одне велике. Адаже саме в ті роки в СРСР зароджувалась гігантоманія.

Соціологічні дослідження, які проводились місцевими сільськогосподарськими управліннями, підтверджували, що переважна частина українського селянства схильна до найпростіших форм сільськогосподарської кооперації і в більшості своїй негативно сприймала колективні методи господарювання.

Республіканські партійні та радянські діячі не враховували даної інформації. Значна частина партійців сприймала ідею загальної колективізації не як вкрай необхідну, а як таку, яка виникне в майбутньому, за певних умов прогресивного розвитку більш простіших форм сільськогосподарського виробництва. Але якщо виникне потреба, то, заради ідеалів соціалізму і світової пролетарської революції, можна відкинути найефективніші форми сільськогосподарського виробництва і перейти до формування колгоспів у найстисліші строки, найрізноманітнішими методами.

На початку 1927 р. в Україні нараховувалось більше 5 тис. колективних господарств, у тому числі 1672 комуні та сільськогосподарські артільі. Загальна частка сільськогосподарських артільей та комун серед колективних господарств була незначною. У 1927 р. серед колективних господарств ТсОЗи складалі 77,7% від загального числа господарств, сільгоспартілі – 20%, комуні – 2,3%. До того ж вони не тільки організовувались, а й ліквідувались. В 1927-1928 господарчому році в Україні розпалось 5,6% комун, 11% сільгоспартілей, 18% – ТсОЗів [11, с.41].

У 20-ті роки в аграрному секторі України мав місце не лише колгоспний та кооперативний рух, а й проходив процес становлення державних сільськогосподарських підприємств – радгоспів. В Україні радгоспи створювалися, як правило, на базі націоналізованих поміщицьких маєтків, або експропрійованих господарств так званої сільської буржуазії – «куркулів», найбільш заможних селян. Такі господарства були найдешевшими для держави, адже вони не вимагали великих капіталовкладень лише за винятком посівного матеріалу.

З розгортанням радгоспівського руху виникала потреба в їхньому об'єднанні. В 1923 р. було зареєстровано 416 радгоспів, що мали у своєму використанні 208486 дес. землі, половина якої була орною – 105643 дес. [12, с.49]. Більша частина радгоспів знаходилась на Правобережжі. Частина цих господарств була нерентабельною для державного сільськогосподарського виробництва. Тому у 1924 р. було проведено акцію, спрямовану на збільшення, укрупнення деяких з них шляхом об'єднання. Такі об'єднання називались трестами. Існував ще один тип радгоспів – приписні. Вони створювались великими промисловими трестами. Найбільше їх було у таких промислових гігантів того часу, як Донвугілля та Хімвугілля.

Товарність виробництва на подібних підприємствах була високою. Про це свідчить співвідношення валового збору зернових культур та питома вага здачи їх державі. В 1926 р. радгоспи з 31 млн. пудів зібраного зерна здали державі 23 млн. – 74%, в 1927 р. – з 35 млн. пудів – державі здано 24,5 млн. пудів – 70%, в 1928 р. – з 29 млн. пудів – здано 24 млн. пудів – 80% [8, с.33].

Крім радгоспів, в Україні була присутня ще одна група державних сільськогосподарських підприємств – це господарства цукрових заводів. В роки першої світової та громадянської воєн більша частина цукрових підприємств не працювала. Значно зменшились посівні площі цукрового буряку. У 1920-1921 рр. були спроби вилучити земельні угіддя, що належали цукровим заводам. Наприкінці 1921 р. питання про фонди земель цукрових заводів було вирішено таким чином, що цим підприємствам залишили той обсяг земель, який був до революції.

В період з 1925 р. по 1928 р. валова продуктивність радгоспів мала тенденцію до зростання, але їхня товарна продуктивність за наведений період залишалась на рівні приблизно 65%. Фактично інтенсивного розвитку радгоспної системи не було, збільшення в деякі роки товарної продуктивності відбувалось за рахунок збільшення чисельного складу радгоспів. Іншими словами, продуктивність виробництва підтримувалась за рахунок кількісного, а не якісного фактора. На відміну від радгоспів, товарна продуктивність індивідуальних селянських господарств зростає. Це можна пояснити тим, що економічна активність індивідуальних сільгоспвиробників була вищою, ніж членів колгоспів та радгоспів. Але наголосимо, що цей факт не вписувався до критеріїв радянської влади.

Отже, в середині 20-х років в сільськогосподарському виробництві України паралельно співіснували різноманітні за формами володіння продуктивними можливостями селянські господарства. Домінуюче становище займали індивідуальні селянські господарства, серед яких дві третини склали заможні селяни та середняки. Колективні господарства охоплювали

незначну кількість селян, головним чином з числа бідняків. У всіх регіонах республіки, і особливо в південних, діяли радгоспи та інші державні сільськогосподарські підприємства. Успішно по Україні крокувала кооперація, що охоплювала як індивідуальні, так і колективні господарства.

Список використаних джерел:

1. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1988. – 500 с.
2. XIV конференция РКП(б): Стенографический отчет. – М.-Л., 1925.
3. Чайнов А.В. Краткий курс кооперации. – М., 1925. – 80 с.
4. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации. – М., 1919. – 148 с.
5. Сталин И.В. К вопросам аграрной политики в СССР: Речь на конференции аграрников-марксистов 27 декабря 1929 г. // Соч. – Т. 12.
6. Завальнюк О., Рибак І. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 288 с.
7. Рибак І.В. Селянська взаємодопомога в Україні 1921-1932 рр. – К.: Рідний край, 1999. – 90 с.
8. Материалы о состоянии сельского хозяйства Украины и работы на селе. – Х., 1929. – 54 с.
9. Кантор М. Основы кооперативной политики РКП (б). – М., 1926. – 84 с.
10. Лозовий О. Основи кооперації. – Х., 1928. – 320 с.
11. Бюллетень Наркомзема УССР. – 1924. – № 51-52.
12. Басань С.Т. Народне господарство України через 5 років. – Х., 1930. – 52 с.
13. Терлецкий Е., Коган П. Советские хозяйства Украины // На аграрном фронте. – 1928. – № 2. – С. 49-62.

This article deals with the different forms of the Ukrainian villagers economic activities in the 20-th of the XX centuries.

Key words: new economic poliешс, peasantry, individual farm, collectivization, agriculture.

Отримано: 19.10.2009

УДК 323.2(477)«1989/2000»

О. В. Горбняк

ВЗАЄМОДІЯ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ З ДЕРЖАВОЮ І СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ (1989–2000-х рр.)

В статті зроблено аналіз взаємодії громадських організацій з державою в контексті становлення громадянського суспільства, зосереджено увагу на виокремленні можливих шляхів впливу громадських організацій на державу та навпаки.

Ключові слова: громадянське суспільство, третій сектор, громадські організації, адвокати, «народний парламент», лобізм.

Проблема розвитку і становлення громадянського суспільства стала актуальною із переходом України до демократичних засад розвитку та із здобуттям незалежності виникла потреба в обґрунтуванні цілої низки складних питань: співвідношення суспільства і влади, взаємних обов'язків держави і громадянина; визначення засад правового регулювання су-